

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

XIX əsrdə yazıb yaratmış Azərbaycan Türk qadın şair-ədiblərindən Heyran xanım, Ağabəyim ağa Ağabacı, Xurşidbanu Natəvan, Mirzə Fatma Kəminə, Şahnigar Rəncur, Aşiq Pəri, Zibə xanım Ləli, Gövhər ağa, Mahtab xanım, Zöhrə xanım, Fatma Şirvani, Mah xanım, Qönçəbəyim və başqaları kifayət qədər qabaqcıl görüşlü, mütərəqqi düşüncəli olub yalnız Azərbaycanda deyil, onun sərhədlərindən kənar da kifayət qədər tanınmışlar. Onların maarifçi, ruhi-mənəvi şeirlərində Azərbaycan Türk qadının arzu-istəkləri ilə yanaşı, insan həyatına və dünyaya ictimai-fəlsəfi baxışları da əks olunmuşdur. Məsələn, Ağabəyim ağa Ağabacı Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı, X.Natəvanın isə bibisi olub 1780-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. 1801-ci ildə Qacarlar dövlətinin hökmdarı Fətəli şah Qacarla ailə həyatı quran Ağabacı ömrünün sonuna qədər (1832) Tehrandə yaşamışdır. Onun az sayda günümüzdə qədar çatan şeirləri daha çox hicran-vüsəl nisgilli ilə bağlıdır (Həsənova Mələhət, Cəlilli Şərif. Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində görkəmli qadınlar. İstanbul, İMAKOFSET, 2008; 123-124).

Naxçıvanda anadan olmuş qadın ədib-şairlərimizdən biri olan Qönçəbəyim (1827-?) bəzi bilgilərə görə Naxçıvanın sonuncu xanı Ehsan xanın, digər məlumatlara görə isə Paşa bəy Kəngərli xanın qızıdır. Ehsan xanın qızı Sonabəyim Qafqaz canişininə yazdığı məktublar da Qönçəbəyimin atasının Paşa bəy Kəngərli olmasının təsdiq edir: "Sonabəyimin digər məktublarında da Ehsan xanın iki qızının olduğu təkrar-təkrar yazılıb. Bu məktublar bir daha təsdiqləyir ki, şairə Qönçəbəyim xanım Kəngərli Ehsan xanın qızı deyil. Şairə Qönçəbəyim xanım Bilici qolundan olan Paşa bəy Kəngərli xanın dost-doğmacı qızıdır" (Quliyev Musa-Rəhimovlu. Şair Qönçəbəyim Kəngərli: yeni arxiv sənədlərinin işığında. 525-ci qəzet.25.04.2023). "Qönçəyi-ülfət" ədəbi məclisinin iştirakçılarından olan Qönçəbəyimin "Şahzadə İbrahim" dastanında Bəyim dilindən deyilən şeirlərin müəllifi olduğu ehtimal edilir. "Gürcü şairi Nikoloz Barataşvili Naxçıvanda mahal rəisi işlədiyi vaxtlar "Qönçəyi-ülfət" in şeir yığıncaqlarının tez-tez qonağı olmuş, burada Qönçəbəyimin poeziyasına valeh olmuşdur. O, naxçıvanlı şairə "Qönçəbəyimin nəğməsi" adlı şeir həsr etmiş, şairin şeirlərindən birini isə gürcü əlifbası ilə köçürərək tərcümə olun-

maq üçün Tiflisə göndərmişdir" (Paşayeva Qənirə. Tarixə adını yazan Azərbaycan qadınları. I cild. Bakı, "CBS" 2023;104).Qönçəbəyim yazırdı:

**Aşiq bilər məşuqunun halını,
Qismət olsa, ələ alağ əlini,
Gözləməkdən bımürvətin yolunu,
Gözümdə qalmadı qarə, de gəlsin.**
(Qönçəbəyim. Şeirlər // Azərbaycan qadın şairləri antologiyası. Bakı, "Avrasiya Press", 2005;58).

Qarabağda Maralyan kəndində anadan olmuş Aşiq Pəri (d.1810/1811-?) müasirləri arasında dərin hörmət qazanmışdır. Onun Cəfərqulu xan Nəva, Mə-

kimi meydana çıxan Babilik hərəkatının tanınmış siması Qürrətül-Eyn Azərbaycanın Qəzvin şəhərində milliyətcə türk Molla Məhəmməd Saleh Baraqaanın ailəsində dünyaya gəlmişdir. Tahirə Qürrətül-Eyn uşaqlıqdan doğma Türk dili (Azərbaycan) ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini də öyrənmiş, eyni zamanda dini və dünyəvi elmlərlə də tanış olmuşdur. Nitqdə, şeir və nəsrə az bir zamanda tanınan Qürrətül-Eyn həmin dövrdə üsulilər və şeyxilər arasında gedən mübarizəni dərinlən izləmiş, onlardan könlüllü olaraq şeyxiliyə qəbul etmişdir. K.Əliyeva yazır: "O, özbaşına iki məşhur alimin - Şeyx Əhməd Əhsainin və Seyid Kazım Rəştinin kitablarını

Onun atası Molla Saleh qızının şeyxiliyə meyil etməsinə qarşı olmuşdur. Artıq həmin dövrdə şeyxilərle şiə imamiliyi bir-birindən xeyli dərəcədə uzaqlaşmışdır. Məsələn, Babiliyin ilkin əsaslarını irəli sürmüş şeyxilər, o cümlədən Əhsai və Rəşti öz müridləri ilə Kərbəla şəhərində İmam Hüseyin qəbrini ziyarət edərkən daim ayaq tərəfdə durub, nurlanmış qəbrin digər tərəflərinə qədəm basmaz və müqəddəs məqama ehtiramlarının bu şəkildə bürüzə verərdilər: "Amma qalan camaat ziyarət vaxtı qəbrin ətrafına fırlanar, hətta mübarək məzarın baş tərəfinə də keçib ziyarət duası oxuyardılar. Şeyxilər bu əqidədə idilər ki, Tanrı dərğahına yaxın

özünü bab elan etməsiylə ona (babiliyə) qoşuldular. Qürrətül-Eyn də Baba iman gətirərək Rəşti, Kərbəla və Bağdadda Babiliyə təbliğ etmişdi.

Əbdülbəha Abbas Əfəndi öz xatirələrində Tahirənin Babiliyə qəbul etməsi haqqında yazır ki, o, Kərbəladə olarkən hamı kimi Babın zühur etməsini gözləyirmiş: "Bir gecə səhərə yaxın o başını yastığa qoydu, dünyadan bixəbər oldu və və yuxu gördü; yuxuda gənc bir Seyyid, qara əbada, yaşıl türbanda göyükdən ona nazil oldu. O (Seyid) havada asılmışdı, ayələr oxuyur qnutda dualar edirdi. Birdən o (Tahirə), həmin ayələrdən birini əzbərlədi, ayılanda onu öz dəftərində yazdı. Həzrət

Azərbaycan xalqının ictimai-fəlsəfi fikrində maarifpərvər qadınlar

olanlar həmişə diridirlər və iman əhlinə ölüm yoxdur. Onlar İmam - əleyhissalamı daim canlı bilirdilər və buna görə də deyirdilər ki, iman əhlinə yol göstərən canlı imanın hüzurunda ehtiramı gözləməmək insana yaraşmaz. Bu səbəbdən də ziyarət vaxtı imamın başı üstə duran şiələrə "balasəri" (baş tərəfdə dayananlar) adını vermişdilər (Zərəndi Nəbil. Dan yerinin şəfəqləri. Bakı, 2001; 62).

Beləliklə, dini-mistik şiə məktəblərindən şeyxiliyin qızgın müdafiəçisinə çevrilən Qürrətül-Eyn şeyxiliyin Şeyx Əhməd Əhsaidən sonrakı varisi Seyid Kazım Rəştinin etimadını qazanmış, bir çoxlarına görə, bu ləqəb də Tahirəyə onun tərəfindən verilmişdir. K.Əliyeva yazır: "Kazım Rəşti Əhsai ilə birgə şeyxilik məktəbinin banisi idi. Şeyxilik şiə islamından törəmiş və XIX əsrin ortalarında yaranmış bir teoloji məktəb idi ki, Babiliyin nəzəri əsaslarını təşkil edirdi. Zərrintac Şeyxi ehkamları barədə yazdığı analitik traktatı öz ustası hesab etdiyi Rəştiniyə göndərirdi. Gənc alimin - qadının istedadından təsirlənən, dövrünün işıqlı alimi Seyid Kazım Rəşti cavabında onu "Qürrətül-Eyn" ad-

Bab özünü elan edən və onun birinci kitabı olan "Əhsənül-Qisas" yayılandan sonra, bir gün Tahirə onun bir bölməsini oxuyanda yuxuda yazdığı həmin ayəyə rast gəldi. Dərhal şükranlıq edərək, o diz çökdü və səcdəyə getdi, inandı ki, Həzrət Babın müjdəsi həqiqətdir" (Tahirə tarixdə. Şərq və Qərb tədqiqatçıları Qürrətül-Eyn haqqında. Bakı, "Elm və təhsil", 2016; 12).

Babiliklə bağlı burada incə bir məqam var ki, ata və ana tərəfdən peyğəmbər nəslindən sayılan, Şirazda anadan olan Seyid Əli Məhəmməd Şirazinin (1819-1850) əsil məqsədinin Qacarlar hakimiyyətinin devirilməsi, yoxsa imamiyyə-şiəliyə qarşı olması ilə bağlı müxtəlif mülahizələr vardır. İstənilən halda Qürrətül-Eyn Kərbəladə açıq şəkildə babiliyə təbliğ etməyə başlamış, hətta Seyid Məhəmmədin "Əhsənül-Qisas" kitabını ərəbcədən fars dilinə çevirmiş, özü də bir sıra qəsidsə və şeirlər yazmışdır. Bahaliyin fəal təmsilçilərindən biri olan N.Zərəndi də yazır ki, həzrət Babın inayət göstərərək, onunla görüşmədən ilk möminlər sırasına daxil etməsi həzrəti Tahirənin məhəbbət, sə-

"O, özbaşına iki məşhur alimin - Şeyx Əhməd Əhsainin və Seyid Kazım Rəştinin kitablarını mütalib edərək öyrənir. Şeyx Əhsainin təlimləri ənənəvi, ortodoks İslam anlayışlarının əleyhinə idi. Zərrintac onun təlimlərini Quranın daxili prinsipləri ilə müqayisə edir və görür ki, onların arasında ziddiyyət yoxdur. Şeyxin inanclarından biri qiyamət haqqında idi. O öyrədirdi ki, qiyamət günü bədən dirilib qalxmayacaq, əksinə, çürüyəcək, ruh isə Allahın hüzurunda sakit olacaq"

mütalib edərək öyrənir. Şeyx Əhsainin təlimləri ənənəvi, ortodoks İslam anlayışlarının əleyhinə idi. Zərrintac onun təlimlərini Quranın daxili prinsipləri ilə müqayisə edir və görür ki, onların arasında ziddiyyət yoxdur. Şeyxin inanclarından biri qiyamət haqqında idi. O öyrədirdi ki, qiyamət günü bədən dirilib qalxmayacaq, əksinə, çürüyəcək, ruh isə Allahın hüzurunda sakit olacaq. Bu, Zərrintacın ailəsi başda olmaqla, o dövrün islam nəzəriyyəçilərinin fikirləri ilə daban-dabana ziddiyyət təşkil edirdi" (Əliyeva Kəmalə. Tahirə Qürrətül-Eyn - 200. "Türküstan" qəzeti, №56 (519), 13-19 mart 2018-ci il; 15).

Doğrudan da, Tahirənin ailəsi şeyxiliyin əleyhdarı olub mühafizəkar şiə imamiliyinə sadıq idilər.

landırır" (Əliyeva Kəmalə. Tahirə Qürrətül-Eyn - 200. Bakı, "Türküstan" qəzeti, №56 (519), 13-19 mart 2018-ci il; 15).

Qeyd edək ki, mürşidini görmək üçün Kərbəlaya gedən Qürrətül-Eyn bu şəhərə çatmamış Seyid Kazım Rəşti ölmüşdür (1843). "Həzrət Tahirə orada (Kərbəladə) qalib gözləməyə başladı ki, görsün Seyid Kazımın Zühur Çağının yaxınlaşmasından bəhs etdiyi vəd olunmuş şəxsin sədasi haradan ucalacaq" (Zərəndi Nəbil. Dan yerinin şəfəqləri. Bakı, 2001; 62).Rəştinin ölümündən az sonra (1844-cü il) şeyxilərin bir qismi Hacı Kərim xanın (Kerimxanilik) ətrafında birləşdiyi halda, Babi-imamın ortaya çıxdığına əmin olan şeyxilərin çoxu Seyid Əli Məhəmməd Şirazinin

daqət və şücaətini artırmış və o, hədsiz fədakarlıqla ilahi təlimi yaymağa başlamışdı: "O, arinin və qohumlarının xoşagəlməz işlərini tənqid edirdi. Həzrət Tahirənin fəaliyyəti insanların əxlaq və davranışında güclü dəyişiklik əmələ gətirdi, düşüncələrdə bir inqilab baş verdi. O, daim şövq və məhəbbətini artırır, feyz mənbəyindən tükənməz nemətlər əxz edirdi. Həzrəti Tahirə başdan-ayağa şücaət və qeyrət mücəssəməsi idi, hər an fəaliyyətini gücləndirirdi. O, Allah əmrinin əzəmətinə yaxşı anlayırdı və inanırdı ki, bu çağın bütün dünyaya yayılacaq, bütün insanlar onun kölgəsinə pənah gətirəcəklər" (Əliyeva Kəmalə. Tahirə Qürrətül-Eyn-200. "Türküstan" qəzeti, №56 (519), 13-19 mart 2018-ci il; 15).